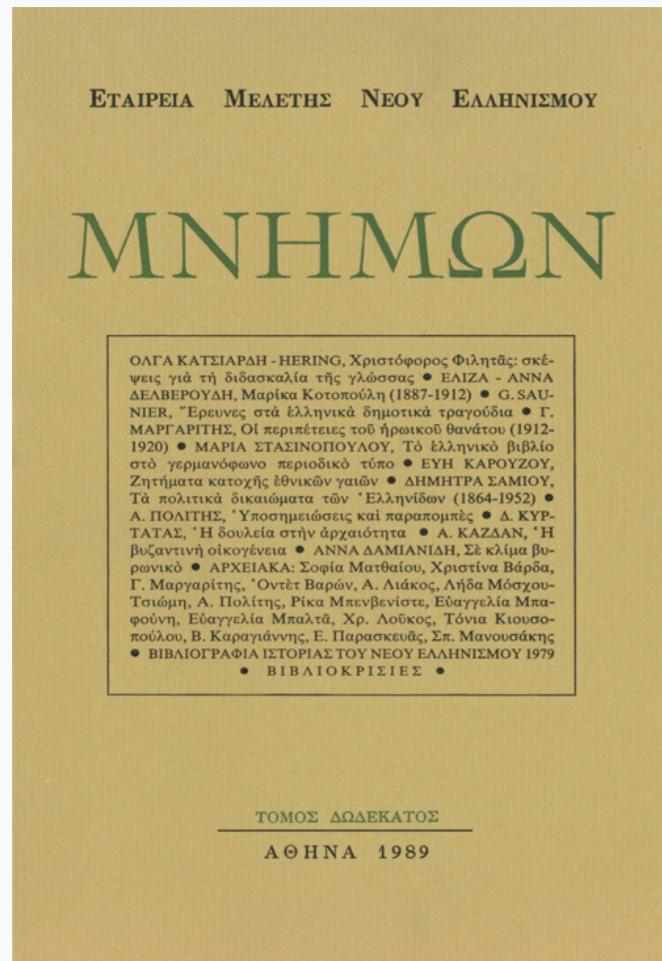

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ. (1989). Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ. *Μνήμων*, 12, 183-195. <https://doi.org/10.12681/mnimon.413>

πέμπουμε γενικώς και αόριστα στην εργασία απ' όπου αντλούμε, κι όχι στο σημείο που βρίσκεται η πληροφορία: τερτίπια μικροτεμπελιάς — που συνήθως φάνερώνουν περισσότερα από όσα καλύπτουν. Ή πάλι παραπέμπουμε συστηματικά στα πράγματα, αλλά όχι και στις ιδέες που αντιγράφουμε από κάποιον συγγραφέα — εκτός βέβαια αν επιδιώκουμε να δηλώσουμε την προσήλωση είτε την εξοικείωσή-μας με κάποιο συγκεκριμένο σύστημα ιδεών, οπότε έρχονται βροχή οι παραπομπές στον Μάρξ, τον Πρόππ ή τους σημειολόγους.

Με την ανάγνωση της συμπεριφοράς απέναντι στις υποσημειώσεις και τις παραπομπές αποκτούμε λοιπόν ένα επιπλέον κλειδί που μας επιτρέπει να διεισδύσουμε πλάγια, αλλά ταχύτερα και ενδεχομένως ασφαλέστερα στον κόσμο του συγγραφέα.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ*

Μαρτυρίες για τὴν παρουσία δούλων στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸν κόσμο ὑπάρχουν ἥδη στὶς πρῶτες γραπτὲς ἐλληνικὲς πηγές.¹ Απὸ τὶς πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσσοῦ, γραμμένες στὴ λεγόμενη Γραμμικὴ Β γραφή, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 150 αἰώνα, στὰ ἐλλήνοφωνα βασίλεια τῆς ἐποχῆς δρισμένοι ἄνθρωποι ἀποτελοῦσαν ἴδιοκτησία ἄλλων ἀνθρώπων ἢ τῶν ἱερῶν.² Ο δρός μὲ τὸν δόποιο χαρακτηρίζονται στὶς πινακίδες οἱ ἄνθρωποι αὐτοί — δόρεο σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη ἀνάγνωση — συγγενεύει ἐτυμολογικὰ μὲ τὸν ὄρο δοῦλος, ποὺ στὴν κλασικὴ ἐποχὴ δήλωνε κατ' ἔξοχὴν τοὺς ὑποβιβασμένους σὲ ἀντικείμενα ἀνθρώπους. Οἱ δόρεο, δπως οἱ δοῦλοι, ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας καὶ ἀξιοποιοῦνταν μὲ διάφορους τρόπους ποὺ συμπεριλάμβαναν

* Τὸ παρὸν κείμενο γράφτηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐλληνικῆς ἑκδοσῆς τοῦ βιβλίου τοῦ Yvon Garlan, *'Η δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Ἀλέξης Χατζηδάκης, ἐπιμέλεια Ζαχαρίας Δεμαθάς, Ἀθήνα, Κοινωνιολογικὴ Βιβλιοθήκη Gutenberg, 1988 (πρώτη γαλλικὴ ἑκδοση 1982). Η ἑκδοση αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἀναθέρμανση τῶν σχετικῶν συζητήσεων σὲ πρόσφατες ἑκδόσεις καὶ ἄρθρα, δρισμένα ἀπὸ τὰ ὄποια μνημονεύονται στὶς σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν. Τὸ βιβλίο τοῦ Γκαρλάν ἀσχολεῖται μόνο μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸν κόσμο ἀλλὰ καθὼς δρισμένα ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ ζητήματα ποὺ προκύπτουν εἶναι κοινὰ καὶ γιὰ τὸν ρωμαϊκὸν κόσμο, στὴν παρουσίασῃ μου κάνω ἀναφορές καὶ στοὺς δύο. Τὸ παρὸν ἄρθρο βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο ὅταν κυκλοφόρησε ἡ πολὺ σημαντικὴ συλλογὴ ἄρθρων γιὰ τὴ δουλεία, *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ L. Archer, Λονδίνο καὶ Νέα Υόρκη 1988.

τὴ συμμετοχή τους στὴν παραγωγή. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὡστόσο, παρὰ τὴν μεγάλη τους ἀξία, εἰναι πολὺ ἀνεπαρκεῖς γιὰ νὰ ὁδηγήσουν τοὺς μελετητὲς σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῶν δούλων στὶς μυκηναϊκὲς κοινωνίες¹.

Οἱ ἐπόμενες πληροφορίες γιὰ ἔξαρτημένους ἀνθρώπους προέρχονται ἀπὸ τὰ ὅμηρικὰ ἔπη. Σ' αὐτά, ὅπως καὶ στὸ Ἐργα καὶ Ἡμέραι τοῦ Ἡσίοδου, δὲν ἀπαντῶνται οὔτε οἱ δόρεο τῶν πινακίδων οὔτε οἱ δοῦλοι τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἔξαιρέσεις) οἱ ἔξαρτημένοι ἀνθρωποι τῶν ὅμηρικῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς Βοιωτίας τοῦ 8ου αἰώνα ἀποκαλοῦνταν κατὰ κανόνα δμῶες. Παρὰ τὶς εὐφυεῖς παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν γίνει στὶς ἄφθονες σχετικὲς μελέτες, ἡ ἀσάφεια τῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει καμιὰ βεβαιότητα γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἢ τὴν ἀκριβὴ κοινωνικὴ τους θέση. Πιὸ προβληματικὴ ἀκόμα εἶναι ἡ μυστηριώδης ἔξαφάνισή τους δύο περίπου αἰώνες ἀργότερα².

Χρειάζεται νὰ φτάσουμε στὴν κλασικὴ Σπάρτη καὶ στὴν κλασικὴ Ἀθῆνα γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ σχετικὰ καθαρὴ εἰκόνα τῶν σχέσεων ἔξαρτησης καὶ τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῶν ἔξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ ἀποκαλοῦνταν ἀντίστοιχα εἴλωτες καὶ δοῦλοι.³ Απὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς κοινωνικὲς ἔξελιξεις καὶ τὴ θέση τῶν ἔξαρτημένων ἀνθρώπων μὲ ὅλο καὶ περισσότερες λεπτομέρειες διαμέσου τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Μέσα ἀπὸ πηγὲς ποὺ θὰ γίνουν καὶ πάλι ἐλάχιστα διαφωτιστικὲς πιστοποιεῖται τότε ἡ σταδιακὴ ἀντικατάσταση τῶν δούλων μὲ ἄλλες κατηγορίες ἐργαζομένων πού, γιὰ εὐκολία, ἀποκαλοῦμε σήμερα δουλοπάροικους.

Οἱ ὅροι διαβίωσης καὶ ἐργασίας τῶν δόρεο, τῶν δμῶων, τῶν εἴλωτων, τῶν δούλων καὶ ὄλων τῶν ἄλλων ἔξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ κατὰ περιοχὲς καὶ κατὰ ἐποχὲς εἰχαν διάφορα ἄλλα ὀνόματα, ὅρίζουν μέρος μόνο τοῦ προβλήματος ποὺ ἀπασχολεῖ τοὺς σημερινοὺς μελετητὲς τῆς ἀρχαιότητας: μιὰ ἄλλη, ἔξισου σημαντικὴ πλευρά τοῦ προβλήματος συνδέεται μὲ τὴν ἀνίχνευση τῶν ἀπόψεων μὲ τὶς δοποῖς γίνονταν κατανοητὲς καὶ βιώνονταν οἱ ἐκάστοτε σχέσεις ὑποταγῆς.

“Ἡδη στὴν Ὁδύσσεια συναντᾶμε μιὰ διατύπωση ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸν τρόμο τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸν πάντα ὑπαρκτὸ κίνδυνο ὑποδούλωσῆς τους: «Ἀλήθεια, τὴ μισή ὁ βροντόλαλος ὁ Δίας ἀξιὰ τοῦ ἀνθρώπου/ τοῦ παίρνει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐπλάκωσε γι' αὐτὸν σκλαβιᾶς ἡμέρα (δούλιον ἡμαρ)» (ρ 17.322, μτφρ. Καζαντζάκη-Κακριδῆ). Στά τέλη τοῦ πρώτου μ.Χ.

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Garlan, ὁ.π., σ. 46-51 καὶ τὶς πολὺ βασικές βιβλιογραφικές του ὑποδείξεις βλ., καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ W. Beringer, «‘Servile status’ in the sources for early Greek history», *Historia* 31, 1982, σ. 13-32.

2. Βλ. Garlan, ὁ.π., σ. 51-60, τὶς σχετικές βιβλιογραφικές του ὑποδείξεις καὶ τὴ μελέτη τῆς C. Mossé, *Η ἀρχαϊκὴ Ελλάδα. Ἀπὸ τὸν “Ομηρο” ὥς τὸν Αἰσχύλο*, μτφρ. Στρατῆς Πασχάλης, Ἀθῆνα, MIET, 1987, (πρώτη γαλλικὴ ἔκδοση 1984), σ. 73-84 καὶ σποράδην.

αιώνα θεωροῦνταν δεδομένο ότι γιὰ κάθε ἄνθρωπο «ἡ ἐλευθερία ἡταν τὸ μεγαλύτερο ἀγαθὸ ἐνῷ ἡ δουλεία τὸ αἰσχρότερο καὶ τὸ δυστυχέστερο» (Δίων Χρυσόστομος 14.1). Ἀνάλογες πληροφορίες ὑπάρχουν γιὰ ὅλες σχεδὸν τις ἐποχὲς ἀλλὰ καὶ πάλι, μὲ δυσκολία θὰ μπορούσαμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ εἰκόνα ὅσο ἀντικειμενικὴ καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ θὰ θέλαμε.

Ἄπο τις ὑπάρχουσες πηγές (τουλάχιστον αὐτὲς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ προσφιλέστερο πεδίο ἔρευνας) προκύπτουν κατά βάση κάποιες θεωρητικές ἐπεξεργασίες, ἵδιαίτερα φιλοσόφων ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης³. Οἱ θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες ὅμως, παρὰ τὴν προφανή τους συνάφεια μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἀνθρώπων χωρὶς φιλοσοφικὴ παιδεία, δὲν ἀποτελοῦν ἀσφαλὴ δείκτη γιὰ τὴν ἐπικρατούσα ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Ἀκόμα πιὸ ἀβέβαιη εἶναι ἡ ἀντίδραση τῶν ἴδιων τῶν δούλων, δεδομένου ὅτι ὅλες οἱ πηγὲς ποὺ διασώζονται προέρχονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν πληροφορούμαστε τὴν περίπτωση τοῦ μονομάχου ποὺ αὐτοκτόνησε γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν μοίρα τοῦ δούλου, προσεγγίζουμε καλύτερα τίς ἀπόψεις τῶν στωικῶν ποὺ ἀφηγοῦνταν τὸ περιστατικό, παρὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ μέσου μονομάχου⁴.

Μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἀναζητήσεων αὐτῶν συνδέεται καὶ μιὰ τρίτη πλευρὰ τοῦ προβλήματος: ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐρμηνεύουν τοὺς ἐκάστοτε θεσμοὺς ἔξαρτησης καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς θεσμοὺς αὐτούς, οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἀποφαίνονται γιὰ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ δομὴ τῶν ἴδιων τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Οἱ ἔννοιες γύρω ἀπὸ τὶς ὅποιες περιστρέφονται οἱ σχετικὲς συζητήσεις ἐδῶ καὶ ἐνάμιση περίπου αἰώνα εἶναι κυρίως ἡ «δουλοκτητικὴ οἰκονομία» ὡς βάση τοῦ ἐλληνικοῦ ἥ/καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί, σὲ μικρότερο βαθμό, ὁ «δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς». Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴν τὴν ἀπόρριψη τῶν ἔννοιῶν αὐτῶν, μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἡ ἀποσαφήνιση τοὺς γιὰ τὴν ὅποια δὲν γίνονται πάντα ὅλες οἱ ἀναγκαῖες προσπάθειες. Τὸ 1959, σ' ἔνα κλασικὸ σήμερα ἄρθρο του, ὁ Φίνλεϊ εἴχε ἀνοίξει ἔνα δρόμο προσέγγισης ποὺ ἐπηρέασε καὶ ἔξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει πολλοὺς ἱστορικοὺς καὶ κοινωνιολόγους καὶ τὸ 1975 συγκροτήθηκε ἔνας ἀντίπαλος θεωρητικὸς λόγος ἀπὸ τὸν Σέντ Κρουά ποὺ ἐπιτρέπει στὸ διάλογο νὰ προχωρήσει πιὸ πέρα⁵. Οἱ περισσότεροι μελετητὲς ὠστόσο, κατὰ κανόνα, ἀπλῶς παίρνουν θέση ἀπέναντι στὶς διάφο-

3. B.L. Garlan, *δ.π.*, σ. 151-9, τὶς σχετικές βιβλιογραφικές ὑποδείξεις καὶ G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδίνο 1981, σ. 416-8. Μιὰ σημαντικὴ νεότερη μελέτη είναι τοῦ G. Cambiano, «Aristotle and the anonymous opponents of slavery» στὸ *Classical Slavery*, Λονδίνο 1987, σ. 21-41, ποὺ εἴχε ἀρχίσει νὰ ἐπιμελεῖται πρὶν τὸ θάνατό του ὁ Φίνλεϊ. Πβ. T. J. Saunders, «The controversy about slavery reported by Aristotle, *Politics*, I vi 1255a4 ff.», στὸ A. Moffatt, *Maistor... studies for Robert Browning*, Canberra 1984, σ. 25-36.

4. Σενέκας, *ερ.* 70.

5. M. I. Finley, «Was Greek civilization based on slave labour?», *História* 8, 1959, σ. 154-64 (ἀναδημοσιευμένο ἀρκετὲς φορὲς) καὶ Ste. Croix, «Carl Marx and the history of classical antiquity», *Aretusa* 8, 1975, σ. 7-41· καὶ οἱ δύο μελετητὲς ἐπανήλθαν ἀρκετὲς φορὲς στὸ πρόβλημα τῆς δουλείας.

ρες σχετικές ἔννοιες ἐκλαμβάνοντας τὸ περιεχόμενό τους ώς δεδομένο.

Τὴν τελευταία δεκαετία, ἡ μελέτη τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα γνωρίζει μία νέα ἄνθιση.⁶ Εναὶ ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνθαρρυντικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νέας παραγωγῆς εἰναι ἡ αὐξανόμενη συνειδητοποίηση τῆς συνάφειας μεταξὺ τῆς συστηματικῆς διερεύνησης τῶν πηγῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν ἐπεζεργασιῶν.⁷ Ετσι, ἄν καὶ πολλὲς πρόσφατες ἐργασίες ἀσχολοῦνται μὲν ἐπιμέρους θέματα ὅπως οἱ ἀριθμητικὲς διακυμάνσεις στὴν παρουσία δούλων ἥ η ποσοτικὴ συμβολὴ τῶν δούλων στὴν παραγωγὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν, δλο καὶ λιγότερο παραγνωρίζεται πιὰ ὅτι οἱ ἀπαντήσεις σὲ τέτοια ἐρωτήματα ἐπηρεάζουν (καὶ ἐπηρεάζονται ἀπό) τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο στὸ ὅποιο ἐντάσσονται.⁸ Η μελέτη τῶν πηγῶν γίνεται πιὰ συχνὰ μὲ σαφὴ ἐπιδίωξη τὸν ἐμπλούτισμὸ καὶ τὴν ἀναμόρφωση τῶν θεωρητικῶν ἔννοιῶν. Σήμερα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, οἱ θεωρητικὲς ἀντιπαραθέσεις δὲν γίνονται στὸ ὄνομα τῆς θεωρίας ἀλλὰ στὸ ὄνομα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Σὲ ἔνα τέτοιο πνεῦμα πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ διαβαστεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰβόν Γκαρλάν, *'Η δουλεία στὴν ἀρχαία Έλλάδα ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1982 καὶ κυκλοφόρησε πρόσφατα σὲ Ἑλληνικὴ μετάφραση.*

Οἱ βασικὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἰναι ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἐπεξεργάζεται καὶ ἀναδεικνύει καὶ οἱ ἄφθονες βιβλιογραφικές του παραπομπές. Αξίζει νὰ σταθοῦμε καὶ στὰ δύο αὐτὰ ζητήματα. Οἱ πρωτογενεῖς πηγὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἴδιαίτερα στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ κόσμο, εἰναι σχετικὰ περιορισμένες. Τὸ μέγιστο μέρος τῶν πληροφοριῶν προέρχεται ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες στὶς ὁποῖες μπορεῖ κανείς νὰ προσθέσει, ἐντελῶς βοηθητικά, κάποιες ἐνδείξεις ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα —κυρίως, ἄν καὶ ὅχι ἀποκλειστικά, ἀπὸ παραστάσεις ἀγγείων. Οἱ γραπτὲς πηγὲς εἰναι τεσσάρων εἰδῶν: Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπάρχουν οἱ μυκηναϊκὲς πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε λόγος παραπάνω. Δεύτερον, ὑπάρχουν τὰ φιλολογικὰ κείμενα ποὺ κάνονται συχνὲς ἀναφορὲς σὲ δούλους· σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται τὰ ἔργα τῆς ἐπικῆς καὶ δραματικῆς ποίησης ποὺ θέλουν μεγάλη προσοχὴ πρὶν χρησιμοποιηθοῦν ώς ἱστορικὲς μαρτυρίες. Τρίτη ὁμάδα γραπτῶν πηγῶν ἀποτελοῦν οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται σὲ δούλους: παρὰ τὸ μικρό τους ἀριθμό, οἱ

6. Η βασικὴ μελέτη ποὺ προσπάθησε νὰ προσεγγίσει τὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἀναζητώντας τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν δούλων εἰναι τοῦ K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Cambridge 1978. Τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ R. MacMullen, «Late Roman slavery», *Historia* 36, 1987, σ. 359-82 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία) διερευνᾶ, σὲ πολεμικὴ πρὸς τὸν Σέντ Κρουά, τοὺς δρους ἐπιβίωσης τῆς δουλείας στὴν ὑστερη Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορίᾳ· στὸ ἐπίκεντρο τῆς διερεύνησης εἰναι οἱ ἀριθμητικὲς μεταβολὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν. Πβ. C. R. Whittaker, «Circe's pigs: From slavery to serfdom in the later Roman world», στὸ *Classical Slavery*, σ. 88-122.

ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἰναι: ἴδιαίτερα πολύτιμες γιατὶ καταγράφουν συγκεκριμένα στοιχεῖα μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια (π.χ. πόσοι δοῦλοι ἐργάστηκαν σ' ἕνα δημόσιο ἔργο, τὶ ποσὰ κατέβαλαν γιὰ τὴν ἔξαγορὰ τῆς ἐλευθερίας τους κ.λπ.). Τέταρτη δομάδα εἰναι οἱ αἰγαπτιακοὶ πάπυροι, καὶ ἀνάμεσά τους ἴδιωτικὲς ἐπιστολές, ποὺ κάνουν ἐπίσης συχνὲς ἀναφορὲς σὲ δούλους· οἱ πάπυροι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀλλὰ σὲ δρισμένα ζητήματα, ὅπως τὸ ζήτημα τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὅποιους ἔνας δοῦλος ἀποκτοῦσε τὴν ἐλευθερία του, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀποτυπώνουν συνήθειες πού, χωρὶς νὰ μαρτυροῦνται, ἐπικρατοῦσαν καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους⁷.

Παρὰ τὸ ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν εἰναι δεδομένες, δὲν εἰναι δυνατὸν νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλες σὲ μιὰ μελέτη. Κάθε μελετητὴς ἐπιλέγει, ἀνάλογα μὲ τὸ συγκεκριμένο του ἀντικείμενο, τὰ χωρία ποὺ τοῦ χρειάζονται καὶ προσπαθεῖ νὰ συναγάγει ἀπ' αὐτὰ κάποια συμπεράσματα.⁸ Ορισμένα χωρία εἰναι τόσο εὔγλωττα καὶ ἐνδεικτικὰ ποὺ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς σχετικὲς μελέτες· ἀλλὰ ἀξιοποιοῦνται περιστασιακά· πολὺ σπάνια ἐπισημαίνονται καὶ κάποια χωρία γιὰ πρώτη φορά.⁹ Ἡ ἀξία λοιπὸν μᾶς νέας ἐργασίας ἔγκειται κυρίως στὸν τρόπο ἀνάδειξης τῶν πηγῶν, στὴν ταξινόμηση τῶν θεμάτων ἔτσι ὥστε νὰ φωτίζονται πλευρὲς ποὺ μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ παρέμεναν στὸ σκοτάδι, καὶ στὴν πειστικότητα τῶν προτεινόμενων ἐρμηνειῶν.¹⁰ Απὸ ὅλες αὐτὲς τὶς πλευρὲς τὸ βιβλίο τοῦ Γκαρλάν ἀποτελεῖ θετικὴ συμβολὴ — κυρίως ἵσως στὸ τρίτο κεφάλαιο «Δουλοκτητικὲς θεωρίες καὶ πρακτικές», ὅπου ἔξετάζονται ζητήματα τὰ ὅποια ἔχουν προκαλέσει τὶς περισσότερες παρανοήσεις. Σχεδὸν σὲ κάθε ἐπιμέρους θέμα, ὁ μελετητὴς ἀκολουθεῖ τοὺς δρόμους ποὺ ἔχουν ἀνοίξει ἀλλοι μεγάλοι δάσκαλοι (οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Φίνλεϊ καὶ τοῦ Βιντάλ-Νακέ, γιὰ παράδειγμα, εἰναι συχνὰ παρόντες)¹¹ πρωτοτυπεῖ ὅμως προσφέροντας μιὰ σφαιρικὴ εἰκόνα τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, στὸ φῶς τῶν πιὸ πρόσφατων δεδομένων¹².

Ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία γιὰ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαιότητα εἰναι ἴδιαίτερα διγκώδης. Συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ὅταν ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἡ πρώτη μεγάλη, συνθετικὴ καὶ αὐτοτελῆς ἐργασία¹³. Απὸ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ χρονολογοῦνται καὶ οἱ πρῶτες προσπάθειες συγκρότησης κοινωνιολογικῶν ἐννοιῶν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας καὶ ἴδιαίτερα τῆς συμβολῆς της στὴν παραγωγή¹⁴.

7. B.L. Garlan, ὁ.π., σ. 121.

8. Ἡ σημειώσουμε ὅτι ὁ Γκαρλάν ἔχει στὸ ἐνεργητικό του καὶ ἔξειδικευμένες ἐργασίες γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο· μάλιστα, στὸν πρόσφατο συλλογικὸ τόμο *Classical Slavery*, ὁ Γκαρλάν ἔχει συνεισφέρει μιὰ ἴδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα μελέτη, «War, piracy and slavery in the Greek world», ὅπου ὑποστρέψει ὅτι ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὴν προμήθεια δούλων στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο δὲν ἦταν οἱ πόλεμοι, ὅπως συχνὰ πιστεύεται, ἀλλὰ τὸ ἐμπόριο μὲ δρισμένες γειτονικὲς περιοχές.

9. H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Παρίσι 1847 (3 τόμοι).

10. Γιὰ μιὰ χρήσιμη εἰσαγωγὴ στὸ θέμα αὐτὸ βλ. M. M. Austin καὶ P. Vidal-Naquet, *Economic and*

“Ενας σύγχρονος μελετητής ποὺ θέλει νὰ παρουσιάσει τὸ φαινόμενο τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα, ἀκόμα κι ἄν ἐπιλέξει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ μιὰ μικρὴ χρονικὴ περίοδο, δὲν εἰναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρήσει ταυτόχρονα ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

‘Ο Γκαρλάν καταφέρνει νὰ δώσει τόσες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες ὥστε ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ ἀναδεικνύει τὶς μελέτες ποὺ τὸν ἔχουν ἐπηρεάσει καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ὀδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη σὲ πιὸ διεξοδικὲς διαπραγματεύσεις ἐπιμέρους θεμάτων. Μεγαλύτερη ἀκόμα ἀξία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀρκεῖται, ὅπως γίνεται συνήθως, στὴν παραγωγὴ τῶν μελετητῶν τῆς Δύσης. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ ἴστορικῶν ποὺ γράφουν στὰ ἀγγλικά, ο :ὰ Ἑρμανικά, στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ ἵταλικὰ εἰναι σχετικὰ ἀμεση, χωρίς διαμεσολαβήσεις καὶ χωρίς μεγάλες καθυστερήσεις (πρὶν λίγα ἀκόμα χρόνια οἱ ἀγγλόφωνοι μελετητὲς ἀγνοοῦσαν βασικὲς μελέτες γραμμένες στὰ γαλλικὰ καὶ τὸ ἀντίστροφο).’ Αντίθετα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μελέτες τῶν ἀνατολικογερμανῶν ἴστορικῶν, ἡ παραγωγὴ ἴστορικῶν ἄλλων χωρῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης γινόταν γνωστὴ στὴ Δύση σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μέσω γερμανικῶν μεταφράσεων. ‘Ο Γκαρλάν, μὲ τὴ βοήθεια τῆς γυναικας του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ, ἐπισημαίνει πολλὲς ἐνδιαφέρουσες μελέτες γραμμένες στὰ ρωσικά. Καὶ μόνη ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ ἀνοίγει γιὰ τὸν ἀνυποψίαστο ἀναγνώστη τῆς Δύσης ἓνα νέο βιβλιογραφικὸ πεδίο καὶ μαζὶ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη γιὰ σχετικὲς μεταφράσεις.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἐπιγράφεται «Συμπεράσματα». Στὴν πραγματικότητα, ὅπως ἔξηγει ὁ συγγραφέας, δὲν πρόκειται γιὰ συμπεράσματα ἀλλὰ γιὰ ὁρισμένους πρόσθετους συλλογισμούς, πιὸ σωστά ἵσως γιὰ ὁρισμένες γενικεύσεις. Οἱ τελευταῖες ἐννέα σελίδες ἀποτελοῦν ἔνα «ίχνογράφημα τῶν προσωπικῶν του λύσεων» (ἔστω προσωρινῶν) στὰ θεωρητικὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὡς «δουλοκτητικῆς» καὶ τῶν δούλων τῆς ὡς «κοινωνικῆς τάξης». Ἡ σχετικὴ συζήτηση συναρτάται, κατὰ τὸν Γκαρλάν, μὲ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἴδιας τῆς μαρξιστικῆς προσέγγισης, δηλαδὴ, μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ μαρξισμοῦ «νὰ καταλαμβάνει θεμιτὰ τὸ σύνολο τοῦ ἴστορικοῦ πεδίου» (σ. 243, 251). Παρὰ τὴ μεγάλη συντομία μὲ τὴν ὅποια παρουσιάζεται τὸ θέμα αὐτό, οἱ συλλογισμοὶ ποὺ διατυπώνονται ἀποσαφηνίζουν ὁρισμένα ζητήματα ποὺ συχνὰ ἐκλαμβάνονται, χωρίς διερεύνηση, ὡς δεδομένα.

Social History of Ancient Greece, Λονδίνο 1977, σ. 3-35· στὰ δσα ἀναφέρονται ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, 3 τόμοι, ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1854 ὡς τὸ 1856 καὶ οἱ ὅποιοι ἐπηρέασαν πάρα πολλοὺς μελετητές, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Μάρξ· περισσότερες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες στὸ N. Brockmeyer, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Bochum 1971.

"Οπως θὰ περίμενε κανείς, ἀπὸ τὴ συζήτηση προκύπτει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅτι τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ προβλήματα είναι ἀλληλένδετα καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἡ τοποθέτηση κάθε μελετητῆ σ' ἔνα ἀπὸ αὐτὰ ἐπηρεάζει κατ' ἀνάγκη τὴν τοποθέτησή του στὰ ἄλλα.

Ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ δούλοι δὲν κατεῖχαν κοινὴ θέση στὴν παραγωγὴ καὶ ὅτι ἔτσι δὲν ἀποτελοῦσαν ἑνιαία κοινωνικὴ τάξη ἡ ὁμάδα προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὶς ἵδιες τὶς πηγές. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἔχει προβληματίσει συχνὰ τοὺς μελετητὲς σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ ἀρνοῦνται κάποτε τὸ δουλοκτητικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχαιότητας καὶ νὰ ἀπορρίπτουν ἀκόμα καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς». Ἔνας «τρόπος παραγωγῆς», πιστεύουν πολλοί, ἴδιαίτερα ἢν θέλουμε νὰ τὸν θεωρήσουμε κυρίαρχο, πρέπει κατὰ τὴν ἀνάπτυξή του νὰ ἐνοποιεῖ τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες ὅχι νὰ διαιωνίζει τὶς ἀρχικές τους διαφορές. Στὴν Ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, παρόλο ποὺ ἡ νομοθεσία ἐνοποιοῦσε τοὺς δούλους ἔχωρίζοντάς τους ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἡ ἴδια ἡ παραγωγικὴ διαδικασία τοὺς διαπούσε ἀπόδιδοντάς τους πολὺ διαφορετικοὺς ρόλους. Ἀν καὶ ὑπῆρχε ἡ γενικὴ τάση στὸν καθημερινὸ λόγο νὰ ἔξισῶνται ὅλες οἱ κατηγορίες ἔξαρτημένων ἀνθρώπων, στὴν πραγματικότητα ὅχι μόνο οἱ εἰλωτες (καὶ οἱ ἄλλες ὁμάδες μὲ τὰ διάφορα κατὰ περιοχὲς καὶ ἐποχὲς ὀνόματα) διέφεραν πάντα ἀπὸ τοὺς τυπικούς δούλους ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁμάδας τῶν δούλων ἀναδεικνύονταν συνεχῶς νέες διακρίσεις. Τὸ εὐλόγῳ συμπέρασμα θὰ ἡταν λοιπὸν εἴτε νὰ ἀρνηθοῦμε τὸ θεμελιακὸ ρόλο τῆς οἰκονομίας στὴν ἀνάλυσή μας τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας καὶ νὰ ἀποδεχτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν κυριαρχία τῶν νομικῶν σχέσεων εἴτε νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τῆς δουλείας στὴν οἰκονομία.

Ο Γκαρλάν προσπαθεῖ κατὰ κάποιο τρόπο νὰ ἀποφύγει αὐτὸ τὸ δίλημμα. Διαβάζοντας τὰ συμπεράσματά του κάπως προσεκτικὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι συναρτᾶ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς κοινωνίας ὡς δουλοκτητικῆς ἀπὸ τὸ ποιοὺς θὰ θεωρήσουμε δούλους: καὶ τὸ ἢν θὰ θεωρήσουμε τοὺς δούλους κοινωνικὴ τάξη τὸ συναρτᾶ μὲ τὸ πῶς θὰ ἐννοήσουμε τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ κοινωνία. Τὰ δύο ἐρωτήματα, ὅπως τελικὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, είναι οἱ δύο ὅψεις ἐνὸς κεντρικοῦ ἐρωτήματος: πῶς σχετίζονται στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ κόσμο οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς σχέσεις, ποὺ ἄλλοτε παίρνουν τὴν μορφὴ νομικοπολιτικῶν σχέσεων καὶ ἄλλοτε συγγενικῶν σχέσεων, μὲ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις, δηλαδὴ μὲ τὴν οἰκονομία; Ὁ συγγραφέας, δανειζόμενος τὴν ἀπάντησή του ἀπὸ τὸν Γκοντελιέ, ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς σχέσεις είναι μὴ οἰκονομικῆς φύσης γιὰ λόγους «ἐτελευταῖα ἀνάλυση» οἰκονομικούς: οἱ συγγενικὲς καὶ οἱ νομικοπολιτικὲς σχέσεις, «ποὺ ἀνάγονται σήμερα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐποικοδομήματος, λειτουργοῦσαν τότε ὡς παραγωγικὲς σχέσεις» (σ. 248).

Ἡ γενικὴ αὐτὴ τοποθέτηση παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἀνοίγει τὸ πεδίο γιὰ μιὰ συζήτηση ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα γίνει σὲ ὅσο βάθος ἐπιτρέπουν τὰ διαθέσιμα σήμερα ἱστορικὰ δεδομένα. Μάλιστα, τὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα ποὺ

έχει άναδείξει ό Γκαρλάν ̄πιτρέπουν νά προχωρήσουμε τίς θεωρητικές του παρατηρήσεις πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο ό ̄διος κρίνει σκόπιμο.¹¹ Ας ξεκινήσουμε ἀπό τή βασική διάκριση ποὺ υίοθετεῖ μεταξύ τῶν δούλων ποὺ ἀποτελοῦσαν ἐμπορεύσιμο εἶδος (ὅπως στὴν Ἀθήνα) και τῶν ἄλλων ἔξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ ὑφίσταντο, ὅπως λέει ό ̄διος, κοινοτικὸ καταναγκασμό (ὅπως στὴ Σπάρτη). Γιὰ νά ἀπλοποιήσω τή συζήτηση ποὺ ἀκολουθεῖ θά ἀναφέρομαι στὸ ἔξῆς σὲ δούλους και εἴλωτες, παρόλο ποὺ μὲ τή λέξη δοῦλος οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες δήλωναν συχνὰ και τοὺς εἴλωτες και παρόλο ποὺ οἱ εἴλωτες δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ μιὰ μόνο κατηγορία αὐτῶν ποὺ ὑφίσταντο «κοινοτικὸ καταναγκασμό».

‘Ο Γκαρλάν, δικαιολογώντας τήν ἀπόφασή του νά κάνει αὐτή τή θεμελιακή διάκριση ποὺ καθορίζει τή δομὴ ὅλης του τῆς μελέτης, δηλώνει ὅτι τὰ κριτήρια του ἡταν θεωρητικοῦ χαρακτήρα.’ Αντὶ νά ὑποπέσει στὸ «δλέθριο σφάλμα, τόσο πολιτικὰ ὅσο και ἴστορικά», νά κάνει «σύγχυση ἐκεῖ ποὺ πρέπει νά γίνει διάκριση», χρησιμοποίησε «γενικὰ ὄρους ποὺ τονίζουν τήν ̄διαιτερότητα τῶν τρόπων ἐκμετάλλευσης» πού, κατὰ τήν κρίση του, «δὲν μποροῦσαν νά ἀναχθοῦν στὴν καθαρὴ δουλεία» (σ. 244). Οἱ θεωρητικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς εἰναι σχετικὰ προφανεῖς: ἀν δουλοκτητικὴ κοινωνία εἰναι αὐτή ποὺ διαθέτει μαζικά «δούλους» μὲ τή στενή σημασία, τότε ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς κόσμος ἡταν δουλοκτητικός «μόνο σέ περιορισμένους τόπους και χρόνους» (σ. 244): και ἀν ἔνας τρόπος παραγωγῆς εἰναι δουλοκτητικὸς ὅταν βασίζεται στὴν ἐργασία «δούλων», τότε, ἀκόμα και σὲ δουλοκτητικὲς κοινωνίες, αὐτὸς ὁ τρόπος παραγωγῆς συνυπῆρχε πάντα μὲ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς (σ. 245). ‘Εκεῖνο ὠστόσο ποὺ χρειάζεται περισσότερη συζήτηση εἰναι ἡ θεωρητικὴ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διάκρισης. Τί εἰναι ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει τὸ δοῦλο ἀπὸ τὸν εἴλωτα ἔτσι ὥστε οἱ δύο αὐτοὶ τύποι ἔξαρτημένων ἀνθρώπων νά ὄριζουν δύο διαφορετικὲς κοινωνίες και δύο διαφορετικὸς τρόπους δργάνωσης τῆς παραγωγῆς;

‘Ορισμένες οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἔχουν ἡδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ καιρό¹¹. Ως ἐμπόρευμα, ὁ δοῦλος μποροῦσε νά ἀγοραστεῖ και νά πωληθεῖ (στὰ πλαίσια τῆς προσφορᾶς και τῆς ζήτησης) δίνοντας τή δυνατότητα στὸ δεσπότη του νά διατηρεῖ ἐκεῖνο τὸν ἀριθμὸ δούλων ποὺ τοῦ ἡταν ἀπαραίτητος γιὰ τίς ἀνάγκες κάθε στιγμῆς.’ Ετσι, ἀν κάποια ἐποχὴ ἔνας δεσπότης κατεῖχε περισσότερους δούλους ἀπ' ὅσους ἀπαιτοῦσαν οἱ ἐργασίες του, μποροῦσε νά πωλήσει ἢ νά ἐκμισθώσει τοὺς πλεονάζοντες ὥστε νά μὴν ἐπιβαρύνεται μὲ τή διατροφή τους και νά μὴ δεσμεύει τὸ κεφάλαιό του. ‘Απὸ τήν ἄλλη, και αὐτὸ εἰναι ἵσως πιὸ σημαντικό, ἔνας δεσπότης μποροῦσε στὴν κατάλληλη εὐκαιρία νά ἐπεκτείνει σημαντικὰ τίς οἰκονομικές του δραστηριότητες.’ Ενας γαιοκτήμονας ποὺ διέθετε τὸ ἀναγκαῖο ποσὸ εἶχε τή δυνατότητα νά ἀγοράσει νέα κτήματα χωρίς νά τὸν ἀπασχολεῖ

11. ‘Εχω παρουσιάσει δρισμένα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ στὴ μελέτη μου Δοῦλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς,’ Αθήνα, ‘Ο Πολίτης, 1987· ἐδῶ ἐπιχειρῶ νά ἐντοπίσω δρισμένες πλευρές ποὺ δὲν μὲ ἀπασχόλησαν ἐκεῖ ἀρκετά.

ιδιαίτερα τὸ πρόβλημα τῶν καλλιεργητῶν.¹² Αν μάλιστα διέθετε τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τοῦ πατέρα τοῦ Ἰσχόμαχου (ὅπως ἐμφανίζεται στὸν *Oἰκονομικὸ τοῦ Ξενοφώντα*), μποροῦσε νὰ ἀγοράζει διαρκῶς ἀκαλλιέργητους ἄγρούς φθηνὰ καὶ νὰ τοὺς μεταπωλεῖ ἀκριβά, ἔχοντάς τους μετατρέψει σὲ παραγωγικούς· ἡ σχεδὸν ἀπεριόριστη δυνατότητα ἐξεύρεσης τῶν ἀπαιτούμενων δούλων θεωροῦνταν δεδομένη (20.21 κ.ἔ.).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἰσχύουν κυρίως γιὰ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες. Σὲ πόλεις ὅπως ἡ Ἀθῆνα εἶναι σχετικὰ προφανές ὅτι οἱ γαιοκτήμονες αὐτοὶ ἀντλοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων.¹³ Οἱ Σέντ Κρουά μάλιστα ἔχει χρησιμοποιήσει αὐτὸ τὸ δεδομένο γιὰ νὰ ὁρίσει ἀκριβῶς τὸν δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς¹². Στὰ μικρότερα νοικοκυριὰ τὰ πράγματα ἥταν διαφορετικά. Οἱ ἀριθμὸς τῶν δούλων ποὺ ἀξιοποιοῦσε γιὰ τὴν ἀγροτικὴ τῆς παραγωγὴ μιὰ σχετικὰ φτωχὴ ἢ μιὰ «μεσαίᾳ» οἰκογένεια ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης¹³. Εἶναι ὠστόσο φανερὸ ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ φτωχὴ οἰκογένεια διέθετε συχνὰ τουλάχιστον ἕνα μὲ δύο δούλους —ἔστω κι ἀν αὐτοὶ δὲν ἀπασχολοῦνταν εἰδικὰ στὴν ἀγροτικὴ ἢ σὲ ὅποια ἄλλη παραγωγή. Πῶς πρέπει νὰ κατανοηθεῖ στὰ θεωρητικὰ μας πλαίσια ἡ θέση αὐτῶν τῶν δούλων πού εἴτε δὲν παρήγαγαν εἴτε παρήγαγαν πολὺ μικρὸ πλεόνασμα;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δφείλουμε νὰ συμπεριλάβουμε στὴν ἀνάλυσή μας τὶς ἴδιες τὶς οἰκογένειες ποὺ ἀξιοποιοῦσαν αὐτοὺς τοὺς δούλους. "Οπως ἔχει ἥδη διαφανεῖ παραπάνω, ἡ οἰκογένεια ἀποτελοῦσε πολὺ συχνὰ στὴν ἀρχαιότητα ἐνιαίᾳ παραγωγικὴ μονάδα· τὸ ἀν ὅλα ἢ ὁρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συμμετεῖχαν ἀμεσα στὴν παραγωγὴ ἔχει πολὺ μικρὴ σημασία. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ παραγωγικὴ θέση ὅλης τῆς οἰκογένειας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ μοιάζει λίγο παράδοξο σὲ προσεγγίσεις ποὺ δίνουν προτεραιότητα στὴ θέση τῶν ἀτόμων. Στὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα δῆμος, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες κοινωνίες, πολλὰ ἀτομα δὲν συμμετεῖχαν στὴν παραγωγὴ παρὰ διαμέσου τῆς οἰκογένειας στὴν ὅποια ἐντάσσονταν εἴτε μὲ συγγενικοὺς δεσμοὺς εἴτε χωρίς αὐτούς. Η παρουσία τῶν ἀτόμων αὐτῶν διευκόλυνε τὸν παραγωγικὸ ρόλο τῶν οἰκογενεῶν ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ἐργασία ποὺ πρόσφεραν οἱ ἴδιοι δὲν ἥταν παραγωγική. Ἔνας δοῦλος ὑπηρέτης ποὺ φρόντιζε τὸ σπίτι ἐπέτρεπε στὰ ἄλλα μέλη τοῦ νοικοκυριοῦ νὰ ἐργάζονται στούς ἀγρούς. Μιὰ δούλη τροφός ἀναλάμβανε τὴν ἀνατροφὴ ἐνὸς παιδιοῦ ποὺ εἶχε χάσει τὴ μητέρα του, ἐξασφαλίζοντας τὴν φυσικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς οἰκογένειας.

12. Ste. Croix, «'Ο Κάρλ Μάρκς καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου», *'Ο Πολίτης* 69-70, 1985.

13. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ προβάλλει στὶς ἀπόψεις τοῦ Ste. Croix, *The Class Struggle* καὶ τοῦ M. H. Jameson, «Agriculture and slavery in classical Athens», *Classical Journal* 73.2, 1977-78, σ. 122-45 ἢ E. Meiksins Wood, «Agricultural slavery in classical Athens», *American Journal of Ancient History* 8.1, 1983, σ. 1-47, καὶ πιὸ πρόσφατα στὸ *Peasant Citizen and Slave*, Λονδίνο 1988, σ. 42-80.

Οι δοῦλοι αὐτοί ποὺ στὰ μικρὰ νοικοκυριά κάλυπταν ἔνα μεγάλο φάσμα ὑπηρεσιῶν δὲν ἀποτελοῦν, σύμφωνα μὲ τοὺς καθιερωμένους ὅρισμούς, μέλη μιᾶς κοινωνικῆς τάξης. Οὔτε σαφὴ θέση στὴν παραγωγὴ κατεῖχαν, οὔτε κοινὴ «κοινωνικὴ συνείδηση» διέθεταν, ἢν θέλουμε νὰ τὴν συμπεριλάβουμε κι αὐτὴ στὸν ὅρισμὸ τῶν τάξεων. Οἱ δοῦλοι αὐτοὶ ὅριζαν ἀκόμα λιγότερο ἔναν «δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς». ¹⁴ Η συνολικὴ παραγωγὴ ἐνὸς μικροῦ ἢ μεσαίου νοικοκυριοῦ ὅχι μόνο δὲν προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴ δική τους ἐργασία ἀλλά, τὸ πιὸ σημαντικό, προοριζόταν κυρίως γιὰ αὐτοκατανάλωση καθώς δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιλάβει ἐμπόρευσμο πλεόνασμα.

Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τοὺς δούλους αὐτούς, ἀκολουθώντας τὸν Γκοντελιέ, τάξεις, ὅχι μὲ τὴν αὐστηρὴ σημασία ἀλλὰ μὲ ἔναν τρόπο μὴ εἰδικό, μεταφορικό (σ. 249) ἢ θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς χαρακτηρίσουμε «κοινωνικὴ κατηγορία», δηλαδὴ ὁμάδα ποὺ διακρίνεται κυρίως γιὰ τὰ νομικά, ἰδεολογικά ἢ πολιτικὰ καὶ ὅχι τὰ οἰκονομικά της χαρακτηριστικά. Εκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν θὰ ἔπερπε νὰ μᾶς διαφύγει είναι ὁ «σὲ τελευταίᾳ ἀνάλυση» οἰκονομικός τους ρόλος. Η δουλεία, ἔστω καὶ μὲ αὐτὸ τὸν ἔμμεσο τρόπο «εἰσχωροῦσε» ἀποφασιστικὰ στὶς παραγωγικὲς σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς (καὶ ρωμαϊκῆς) ἀρχαιότητας.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγοῦνται ἀπαντοῦν ἐν μέρει μόνο στὶς γενικὲς ἀντιρήσεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ. Ακόμα κι ἂν συνδέσουμε τοὺς δούλους τῶν μικρῶν καὶ μεσαίων νοικοκυριῶν μὲ τὴν οἰκονομία πάλι παραμένουν εὐρύτατες κατηγορίες δούλων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐκατοντάδες προσωπικοὶ ὑπηρέτες στὰ σπίτια τῶν ρωμαίων ἀριστοκρατῶν, ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε ἔμμεση σχέση μὲ τὴν παραγωγὴ. Η διαπίστωση αὐτὴ δὲν θὰ εἴχε ἵσως μεγάλη σημασία ἀν ἡ διόγκωση τῶν μὴ παραγωγικῶν ὁμάδων δούλων, ποὺ περιλαμβάνουν τὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς γραφειοκρατίας¹⁴, δὲν συνέπιπτε χρονικά μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων σὲ χῶρες ὅπου οὔτε κυριαρχοῦσε οὔτε ἐπεκτεινόταν δραματικὰ ἡ ἀξιοποίηση δούλων στὴν παραγωγή.

Γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὸ πρόβλημα αὐτὸ κάπως πιὸ γενικευμένα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι «οἱ δουλοκτητικὲς παραγωγικὲς σχέσεις» δὲν ἔτειναν παντοῦ καὶ πάντα, ὅπως οἱ καπιταλιστικές, στὴν «ἀποσύνθεση» ἢ στὴ «διάλυση» τῶν ἄλλων προγενέστερων παραγωγικῶν σχέσεων. Απεναντίας, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, ἡ δουλοκτητικὴ οἰκονομία τῆς Ἀθήνας, παρὰ τὸ ὅτι ἀπέδειξε τὰ πλεονεκτήματά της, δὲν ἐπέκταθη στὴ Σπάρτη. Άλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν κλασικὴ Ἀθήνα οἱ δουλοκτητικὲς παραγωγικὲς σχέσεις, παρὰ τὴ σχεδὸν διαρκή τους ἐπέκταση μετὰ ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους, δὲν ἔτειναν νὰ διαλύσουν τὶς μὴ δουλοκτητικὲς σχέσεις. Σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ ἐλληνικὲς πό-

14. P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, Cambridge 1972.

λεις διατήρησαν τὰ ἱδιαίτερα παραγωγικά τους συστήματα ὅπως αὐτά εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν βο αἰώνα ἥ καὶ νωρίτερα, ἀκόμα καὶ ὅταν μπῆκαν σὲ περίοδο οἰκονομικῆς παρακμῆς.

‘Ο Γκαρλάν ἐντοπίζει τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὰ συμπεράσματά του μὲ μιὰ πολὺ σύντομη παρατήρηση: ‘Ο ἀρχαῖος δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίστηκε «κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση, ὅχι μιᾶς ἐσωτερικῆς ώρίμανσης ἥ μιᾶς αὐτόνομης ἀνάπτυξης τοῦ φαινομένου τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλά, μιᾶς σύγκλισης δυνάμεων ποὺ ἡσαν λίγο ἥ πολὺ ἀνεξάρτητες καὶ δροῦσαν σὲ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς» (σ. 245). Μὲ ἄλλα λόγια οἱ ἑλληνικές (καὶ ρωμαϊκές) κοινωνίες δὲν ὅδηγηθηκαν στὸν δουλοκτητικὸν τρόπο παραγωγῆς μέσα ἀπὸ ἴστορικὲς νομοτέλειες, πού, ἀν ὑπῆρχαν, θὰ ἔπρεπε νὰ ὅδηγήσουν ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο νὰ περάσει ἀπὸ τὰ ἵδια παραγωγικὰ στάδια. ‘Ἀν στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ὁρισμένες ἄλλες πόλεις δὲν συνέπιπταν κάποιες κοινωνικές καὶ πολιτικές συγκυρίες, ἀνεξάρτητες σὲ μεγάλο βαθμὸ μεταξύ τους, τότε δὲν θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ἐκεὶ ποτὲ ἕνα τέτοιο παραγωγικὸ σύστημα¹⁵.

‘Αποδίδοντας τὴ διαμόρφωση ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς σὲ συγκυριακές συμπτώσεις μᾶλλον παρὰ σὲ ἐνδογενεῖς ὄρους ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τοποθετούμαστε ταυτόχρονα καὶ στὸ πρόβλημα τῶν μεταβάσεων. Οἱ «γενικὲς θεωρίες τῶν μεταβάσεων» ποὺ ἐπεξεργάζονται ὁρισμένοι σύγχρονοι μελετητὲς, ἀκολουθώντας τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν παρὰ περιορισμένη ἐφαρμογὴ στὸν κόσμο τῆς ἀρχαίότητας. Κατὰ τὸν Γκοντελιέ, γιὰ παράδειγμα, «ἡ μετάβαση δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει πραγματικά, παρὰ μόνο ὅταν ὁ παλαιὸς τρόπος παραγωγῆς φτάσει, μέσα ἀπὸ τὴ δικῆ του ἐσωτερικὴ κίνηση, μέσα ἀπὸ τὶς δικές του ἀντιφάσεις, στὸ σημεῖο νὰ ἀποσυντίθεται ἐν μέρει, νὰ διαλύει ἐδῶ κι ἐκεὶ τὶς μορφὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν δργάνωσή του. Αὐτὴ ἡ διάλυση ἀποδεσμεύει νέες μορφὲς παραγωγῆς ἥ, τουλάχιστον, ἀποδεσμεύει παλαιὰ στοιχεῖα καὶ τὰ καθιστᾶ κατάλληλα γιὰ ἔνα νέο συνδυασμό, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει τότε νὰ “ὑπαγάγει τυπικά” διάφορες διαδικασίες ἐργασίας ποὺ ἔχουν κληροδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν καὶ ἔχουν δργανωθεῖ πάνω στὴν παλαιὰ ὑλικὴ καὶ τεχνικὴ βάση»¹⁶. Ἡ ἐμμονὴ ὅμως στὴν «ἐσωτερικὴ κίνηση» ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς ὑποβαθμίζει τὴ σημασία τῶν «ἐξωτερικῶν» πολιτικῶν παραγόντων.

‘Η ἐπέκταση τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὴ Β. Ἀφρικὴ μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή της στὴ Ρωμαϊκὴ ἀυτοκρατορία καὶ ἡ μὴ ἐπέκτασή του στὶς περιοχὲς τῶν πρώην ἀλληνιστικῶν βασιλείων καὶ κυρίως στὴν Αἴγυπτο σχετίζεται ὀπωσδήποτε μὲ τὶς κοινωνικές συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς περιοχὲς αὐτὲς τὴ στιγμὴ τῆς κατάκτησής τους ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ παραγνωρίσουμε εἶναι τὸ ἵδιο τὸ γεγονός τῆς κατάκτησης. Καμιὰ

15. Π.β. Κυρτάτας, Ὁ.Π., σ. 119-26.

16. M. Godelier, Ἡ θεωρία τῆς μετάβασης στὸν Μάρξ, Ἀθήνα, Gutenberg, 1987, σ. 57.

έσωτερική διαδικασία δὲν φαίνεται νὰ οδηγοῦσε ἀπὸ μόνη της τὴν Β. Ἀφρικὴ στὴν ἐπέκταση τῆς δουλοκτησίας.¹⁷ Ανάλογες παρατηρήσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε καὶ γιὰ τὶς συνθῆκες κρίσης τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς.¹⁸ Ο στρατιωτικὸς παράγοντας εἶχε ἀποφασιστικὲς ἐπιπτώσεις στὴ συγκεκριμένη μορφὴ ποὺ πήρε ἡ παρακμὴ τῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας καὶ στὴ συγκεκριμένη μορφὴ ποὺ πήρε ὁ κοινωνικὸς σχηματισμὸς ποὺ ἀναδείχτηκε μετὰ τὶς γοτθικές ἐπιδρομές¹⁹.

Ορισμένοι μελετητὲς ποὺ ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ἔχουν ἐπισημάνει ὅτι ἡ γενικὴ τάση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς νὰ ἀποσυνθέτει ἡ ἐστω νὰ μεταμορφώνει ριζικὰ τοὺς ἄλλους τρόπους παραγωγῆς μὲ τοὺς ὅποιους ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ δὲν παρατηρεῖται πάντα στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες²⁰. Παρόλο ποὺ οἱ ἴστορικοὶ τῆς ἀρχαιότητας δὲν ἔχουν προχωρήσει σὲ συστηματικὲς διερευνήσεις αὐτοῦ τοῦ εἰδους νομίζω ὅτι ἔνα πρῶτο συμπέρασμα εἶναι σχετικὰ προφανές.

Ἄν η μετάβαση ἀπὸ ἔναν τρόπο παραγωγῆς σ' ἔναν ἄλλο δὲν προερχόταν στὴν ἀρχαιότητα πρώτιστα ἀπὸ ἐσωτερικὲς διαδικασίες ώριμανσης καὶ ἀποσύνθεσης, τότε δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε καὶ καμιὰ κοινωνικὴ συνείδηση νὰ ἀντιστοιχεῖ στὶς συγκεκριμένες μεταβάσεις. Οὔτε οἱ δοῦλοι τῆς Ἀθήνας, οὔτε οἱ εἴλωτες τῆς Σπάρτης, οὔτε καμιὰ ἄλλη κοινωνικὴ τάξη μποροῦσαν νὰ ἔχουν συνείδηση τῶν ἐπερχόμενων μεταβολῶν. Τὸ μόνο ποὺ σίγουρα αἰσθάνονταν ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις ποὺ ὑφίσταντο τὴν ἐκμετάλλευση ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς δικῆς τους ὑποταγῆς. Κατὰ συνέπεια, ἐκεῖνο ποὺ διεκδικοῦσαν δὲν ἦταν ἡ ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας ἀλλὰ ἡ βελτίωση τῆς προσωπικῆς τους θέσης. Ἐναζήτωντας σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια τοὺς ὄρους τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων δὲν ἔχουμε καμιὰ δυσκολία νὰ ἀνακαλύψουμε καὶ ταξικὴ πάλη καὶ ταξικὴ συνείδηση: στὴν περίπτωση τῶν δούλων, ἡ ταξικὴ πάλη καὶ ταξικὴ συνείδηση ἐκδηλώνονταν μὲ τὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία τους.

“Οπως τελικὰ παρατηρεῖ ὁ Γκαρλάν, «δὲν καταρρίπτει κανεὶς “τόν” μαρξισμό (ἔστω κάποιον μαρξισμό) ὅταν ἀποδεικνύει (ἀνετα) ὅτι οἱ Ἑλληνες δοῦλοι δὲν ἔχουν “σωστή” συνείδηση, πρώιμα λενινιστική, τῆς θέσης τους ως ἐκμεταλλεύμενοι καὶ δὲν ἔχουν ἐνεργήσει μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη ἀποφασιστικότητα» (σ. 250).²¹ Η ἀναζήτηση τῆς συνείδησης ως προσδιοριστικοῦ παράγοντα στὴ συγκρότηση μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πρέπει νὰ συνδυάζεται μὲ τὴν ἀναζήτηση τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ συγκεκριμένου τύπου μιᾶς δεδομένης κοινωνίας.

Οἱ θεωρητικοὶ συλλογισμοὶ τοῦ Γκαρλάν ποὺ σχολιάστηκαν ἐδῶ ἀποτελοῦν ἔνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς μελέτης του· τὸ κύριο βάρος, καὶ ἡ κύρια ἀξία τοῦ

17. Βλ. P. Anderson, ‘Απὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸ φεούδαρχισμό’, Ἀθήνα, Ὁδυσσέας, 1980, σ. 121-163.

18. Βλ. γιὰ παράδειγμα Σαμίρ Ἀμίν, «Ἡ κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ γεωργία», στὸ K. Βεργόπουλος καὶ Σ. Ἀμίν, Δύσμορφος καπιταλισμός, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1975, σ. 247.

ἔργου του βρίσκονται στήν παρουσίαση τῶν ιστορικῶν δεδομένων. Σὲ σχέση μὲ τὶς γνώσεις τῶν μελετητῶν τοῦ περασμένου αἰώνα, ἡ πρόοδος ποὺ ἔχει συντελεστεῖ στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι προφανής. Καὶ ὅμως οἱ πηγές, μὲ ἔξαίρεση τοὺς αἰγυπτιακοὺς παπύρους καὶ τὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες ποὺ φωτίζουν δύο συγκεκριμένες κοινωνίες, ἦταν πάντα γνωστές. Τὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς σημερινοὺς μελετητὲς νὰ ξαναδιαβάζουν τὰ ἴδια κείμενα καὶ νὰ διαπιστώνουν διαφορετικὰ πράγματα; Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στὸ ὅτι ἐκκινοῦν ἀπὸ πρωθημένο θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀπὸ πρωθημένα θεωρητικὰ ἐρωτήματα. Τελικά, οἱ πηγὲς παρέχουν τόσες πληροφορίες ὅσες ὁ μελετητὴς εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀναζητήσει. Ἀν, ὅπως παρατήρησα παραπάνω, οἱ θεωρητικὲς ἀντιπαραθέσεις γίνονται σήμερα περισσότερο στὸ ὄνομα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων παρά, ὅπως παλαιότερα, στὸ ὄνομα τῆς θεωρίας, αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ ἡ θεωρία ἔχει σημειώσει ἥδη μεγάλη πρόοδο καὶ δὲν αποκλείεται νὰ ἔτοιμάζεται γιὰ νέο ἄλμα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

Η BYZANTINΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ*

Στὸ Βίο τοῦ Συμεὼν τοῦ Θεολόγου παραδίδεται ἔνα ἐπεισόδιο ποὺ πραγματικὰ ἐντυπωσιάζει τὸν ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς μας¹. Ἡ μητέρα τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Παφλαγονία στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ γιο τῆς. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες ἡ ἀτυχὴ γυναίκα περίμενε στὴν εἰσοδο τῆς Μονῆς τοῦ Μάμαντος γιὰ νὰ δεῖ τὸ γιό της. Ὁ Ἀρσένιος ὅμως ἀρνήθηκε νὰ τὴ δεῖ. Εἴπε πώς μὲ κανέναν τρόπο δὲν γινόταν νὰ τὴ συναντήσει: «εἰ καὶ ἀποψύξασαν ἐν πυλῶνι ἀκούσομαι». Ἔτσι ἡ μητέρα του γύρισε στὸν τόπο της, χωρὶς τελικὰ νὰ δεῖ τὸν Ἀρσένιο.

Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ ιστορία ποὺ διηγεῖται ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου τῶν τριῶν ἀδελφῶν ἀπὸ τὴ Λέσβο, Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεωργίου². Ὄταν ὁ Δαβίδ εἶχε συμπληρώσει δέκα ἔτη σ' ἔνα κοινόβιο, ἡ μητέρα του θέλησε νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ. Ὁ Δαβίδ ἔλαβε «θεόθεν» τὸ σημεῖο, ὅτι δηλαδὴ ἡ μητέρα του ἐπρόκειτο

* Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι διάλεξη ποὺ ἔδωσε ὁ A. P. Každan τὸν Μάιο τοῦ 1986 στὸ K.B.E./E.I.E. Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου καὶ τῶν ὑποσημειώσεων ἔκανε ἡ Τόνια Κιουσοπούλου.

1. I. Hausherr-G. Horn, «Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicétas Stéthatos», *Orientalia Christiana* 12 (No 45), Ρόμη 1928, σ. 60.

2. «Acta graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii, Mitylenae in insula Lesbo», *Analecta Bollandiana* 18 (1899), σ. 217-218.